

wend is: goed gedocumenteerd en geformuleerd doorgaans, ook logisch beredeneerd, waarbij echter de algemene lijn van het betoog wel eens dreigt onder te gaan in de massa van aangedragen feitelijke details. De schrijver heeft althans nooit tegemoetkomingen gedaan aan de gemakzucht van het lezend publiek, maar toch mist men wel eens wat veralgemenende, samenvattende beschouwingen. Alles wat naar sensationeel effect zweemt is hem vreemd, maar zijn betoogtrant heeft ook schaduwzijden die zich mijns inziens in het hoofdstuk over 'School en universiteit' bijvoorbeeld duidelijk openbaren. Bij dit onderwijshoofdstuk laat de helderheid ook wel eens te wensen bij het onderscheiden van de typen van scholen: gewone, latijnse en illustere, particuliere en publieke scholen. Ten aanzien van de Leidse universiteit wordt hier eerst uiteengezet (blz. 209 vlg.) dat curatoren ook na 1619 tegenover het drijven van de kerkelijken uit bleven gaan van het beginsel: hands off van de universiteit. Dan is er op blz. 215 vlg. echter sprake van dat de Leidse universiteit in deze periode 'het sterkst verbonden was met de orthodoxie' en zelfs 'radicaal gezuiverd' werd van andere elementen. Een zekere tegenstrijdigheid in strekking tussen deze passages valt niet te miskennen. De resolutie van de Staten van Holland ten aanzien van de vrijheid der filosofie van 30 september 1656 wordt eerst genoemd op blz. 220, dan opnieuw op blz. 224 met de datering 6 oktober 1656 en ten slotte pas in excerpt gegeven op blz. 234. Voor de lezer is dit moeilijk volgen en zoeken. Op blz. 226 wordt gesproken over de resolutie van 28 augustus 1673 over Heidanus; deze blijkt niet op H., maar op Cranen betrekking te hebben, terwijl de vooruit-verwijzing naar blz. 229 onjuist en ook verwarrend is. Het op blz. 217 n. 53 genoemde boek over Henricus Regius moet de dissertatie van M. J. A. de Vrijer van 1917 zijn (niet A. de Vrijer, 1901).

De lezer vergeve deze wat vitterige opmerkingen over hoofdstuk V. Tot lof van de auteur dient gezegd dat hij zich niet heeft laten verleiden tot het schetsen van een of andere vrijheidsconceptie inzake godsdienst en drukpers, die in de tijd zelf niet principieel beleden werd en waarvoor het beschikbare materiaal geen aanknopingspunten biedt. Als voorname bron heeft hij in zijn slothoofdstuk vooral pamfletten gebezigd die doorgaans nogal pragmatisch van aard zijn, evenals de praktijk der regenten. Vooral van Remonstrantse zijde blijkt de strijd voor verdraagzaamheid in deze tijd gevoerd te zijn. Later in de eeuw zijn het, afgezien van Spinoza en diens *Tractatus theologico-politicus*, enige uitgeweken buitenlanders als John Locke en Pierre Bayle die zich van het probleem in het licht van eigen ervaring rekenschap gaven. Met de weergave van hun opvattingen aan de hand van hun desbetreffende geschriften eindigt Enno van Gelder zijn boek, zonder slotbeschouwing. Verwijzingen naar Engelse verhoudingen sinds de Puriteinse Revolutie zijn op enige plaatsen in het laatste hoofdstuk verwerkt.

Met het bovenstaande moge aangetoond zijn dat Enno van Gelder in dit werk, dat in de reeks Historische Studies der Rijksuniversiteit van Utrecht werd gepubliceerd, een grote bijdrage heeft geleverd tot de kennisneming van het geestelijk klimaat van onze zeventiende eeuw en met de presentatie van dit uitgebreide materiaal de wereld der Nederlandse historici eens te meer aan zich heeft verplicht.

A. F. Mellink

Sir William Temple, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, Sir George Clark, ed. (Oxford: Clarendon Press-Oxford University Press, 1972, xix + 154 blz., £ 3.50).

Is Temple's bekende geschrift op weg een *classic* te worden? Men zou het na de vele herdrukken en vertalingen in de zeventiende en achttiende eeuw gaan geloven, nu de door Clark bezorgde en bij Cambridge University Press in 1932 verschenen editie uitverkocht is en een nieuwe uitgave gewenst blijkt. Ook deze heeft Clark als uitgever, maar thans is daaraan niet de tekst van de vijfde, maar die van de eerste editie ten grondslag gelegd, terwijl Clark's inleiding uitgebreid is en een glossary, index en kaart zijn toegevoegd. Waarom de tekst van de eerste editie is gebruikt, is niet geheel duidelijk. Misschien omdat het juist 300 jaar geleden was, dat Temple deze tekst voor de pers had klaar gemaakt? Het is echter bekend, dat deze editie overhaast en ongecorrigeerd door Temple het licht zag en dat de tweede editie een zekere uitbreiding heeft ondergaan, die nu in een aanhangsel moest worden opgenomen.

Zoals te verwachten was, is Clarks inleiding kundig en verhelderend. Clark kent de geschiedenis van de Republiek goed en is dus uitermate bevoegd om over de inhoud van Temple's werk te oordelen. Toch zijn er mijns inziens een aantal aspecten, die meer aandacht verdienen dan ze hier gekregen hebben. Allereerst is daar de vraag, waarom Temple zijn *Observations* heeft gepubliceerd en dat nog wel in een tijd, waarin Engeland en de Republiek met elkaar in oorlog waren. Homer E. Woodbridge wijdt in zijn in 1940 verschenen biografie van Temple (altijd nog de beste die wij hebben, ook na het verschijnen van Pierre Marambaud's thèse *Sir William Temple, sa vie, son oeuvre* in 1969) aan deze kwestie uitvoerig aandacht. Hij kent op verschillende gronden aan het geschrift een politieke bedoeling toe, al wordt deze, gezien het tijdsgewricht, versluierd. Een van de redenen is voor hem de overhaaste publicatie, geheel in tegenstelling met Temple's gewoonte. Clark brengt de haast waarvan de eerste editie getuigt wel even ter sprake, maar noemt Temple's eigen mededeling hieromtrent in een brief aan Cosimo de Medici (*Works*, ed. 1714, vol. IV, 2) niet. Een tweede vraag betreft de wijze van totstandkoming van het geschrift. Clark wijst op een passage in Temple's Preface, waarin hij er op zinspeelt, dat een door hem gemaakt ambtelijk rapport over de Republiek na zijn terugkeer in 1670 aan zijn geschrift ten grondslag ligt. Dat zou verklaren, waarom de gebeurtenissen van 1672 nergens ter sprake komen behalve in het voorbericht en in het laatste hoofdstuk. De beroemde passage over Johan de Witt in het vierde hoofdstuk is waarschijnlijk een op het laatst nog ingevoegde hulde van Temple aan zijn oude vriend. Het wat uit de toon vallend achtste hoofdstuk over de oorzaken van de val in 1672 is een toevoeging van later datum, maar dateert toch wel van vóór juli 1672, omdat daarin sprake is van Willem's benoeming tot kapitein-generaal, maar niet van zijn verheffing tot stadhouder.

Ten slotte is er nog de kwestie van Temple's bronnen. Clark noemt het zoeken daarnaar moeilijk en nutteloos. Kan men dit volhouden bij een geschrift dat nu al enige malen in de laatste halve eeuw een uitgave beleefd heeft? Zelf geeft Temple bij herhaling te kennen bepaalde auteurs te hebben gebruikt (blz. 9 en 58) en een onderzoek daarnaar zou, al kost het wat tijd, wel resultaten kunnen hebben.

Een derde editie zou hier wellicht klaarheid kunnen brengen. Dan zouden tevens enige oneffenheden in de Glossary glad gestreken kunnen worden. De spelling van 'kantooren' en van 'kermess' behoeft herziening. Wanneer 'Tessel' opgenomen is, zouden zeker 'Dort' en 'Permeren' (blz. 58) in aanmerking komen. 'Skinksconce' (= Schenkenschans)

RECENSIES

is verminkt in de Glossary opgenomen. Dit zijn echter kleinigheden, die niet verhinderen, dat wij verheugd moeten zijn met deze uitgave van een merkwaardig geschrift van een merkwaardige man.

L. Brummel

Aubrey Rosenberg, *Tyssot de Patot and his work (1655-1738)* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1972, xi + 235 blz., f. 47,25).

Dit boek in het Engels over een Frans schrijvende, soms in het Nederlands docerende hugenoot, heeft dienst gedaan als een Canadese dissertatie. Dat is minder verrassend dan het lijkt, niet alleen omdat de verlichting en het hugenotendom internationale zaken zijn, maar ook omdat van de twee imaginaire reisverhalen die uit Tyssots pen zijn gevloeid er één in de achttiende eeuw vrij veel gelezen en vertaald is en in de onze herhaaldelijk is behandeld in de kritische werken over het genre. De schrijver heeft zich in Nederland en daarbuiten voortreffelijk gedocumenteerd en waar het beeld dat hij van Tyssot opbouwt, afwijkt van het gebruikelijke (Van Slee, Valkhoff, Thijssen-Schoute, McKee e.a.), laat hij ons niet gissen naar zijn gegevens en trekt hij heldere, meestal geheel overtuigende conclusies.

Tyssot's carrière in Deventer, die zevenenveertig jaar zou duren, begon in 1680 met het nederige vak van schoolmeester in schrijven, rekenen en Frans. Tien jaar later was hij buitengewoon en negentien jaar later gewoon hoogleraar in de wiskunde aan de Illustere School. Hij was autodidact en vreemdeling en dat bleken steeds weer twee grote obstakels in een niet-volwaardig instituut voor hoger onderwijs. Bovendien was de beroemde Gisbert Cuper, regent en culturele coryfee ter plaatse, geen vriend van hem. Zijn sociale frustraties en huiselijke zorgen compenseerde Tyssot door in het gezelschap van provinciale gastvrouwen de salonheld uit te hangen. Hij strooide grappige brieven en dubbelzinnige versjes om zich heen. Naar eigen zeggen stelde hij ook heel wat te boek over zijn vak, maar slechts een enkel ding haalde de drukpers: een wiskundig bewijs dat de mensen slechts één zintuig tegelijk optimaal kunnen gebruiken (1694).

Zogenaamd te Bordeaux in 1710, maar volgens Rosenbergs uitvoerig bewijs waarschijnlijk te 's-Gravenhage tussen 1714 en 1717, verscheen anoniem Tyssots belangrijkste roman *Voyages et aventures de Jaques Massé*, een niet onverdienstelijk specimen van de vroeg achttiende-eeuwse mode van het imaginaire reisverhaal. In een tweede proeve in dit genre, een jaar na Defoe's *Crusoe* verschenen, *Le voyage de Groenland du R.P. cordelier Pierre de Mésange* (1720), liet Tyssot zijn auteurschap doorschemeren en gaf bovendien voor ingewijden uit zijn kring een aantal sterk autobiografische details en feitelijke toespelingen. Twee jaar later publiceerde het Haagse *Journal Littéraire*, destijds opgericht door 's-Gravesande en Van Effen, maar aanzienlijk gedaald in niveau, een zogenaamde rectoraatsrede van Tyssot (hij kon geen rector worden) met chronologische bezwaren tegen Genesis. In 1726 volgden in twee delen de *Lettres Choisies*, die hem in 1727 een schorsing van de Illustere School opleverden (spinozistische ideeën, bordeeltaal, gebrek aan eerbied voor de geestelijke stand), zonder dat drie delen *Oeuvres Poétiques* (1727), met in de voorrede uitvoerige spijt- en onderdanigheidsbetuigingen (ook afzonderlijk in het Nederlands verschenen) daar nog verandering in konden brengen. De laatste tien jaar van zijn leven woonde hij te IJsselstein.

Aubrey Rosenberg rechtvaardigt zijn boek niet speciaal door Tyssots lot typisch te noemen voor de hugenoten-intellectueel in provinciale entourage. Ook niet door te wijzen op zijn belang voor verlichting - zijn ideeën over de schepping waren tweedehands en zijn imaginaire reisverhalen kwamen niet voort uit drang om de wereld te verbeteren maar uit lust om te tonen hoe knap hij was. De biograaf acht deze grillige autodidact, wiens voornaamste en dikwijls tegengewerkte ambitie het was, zichzelf gedrukt te zien, een behandeling om zichzelf wil waardig. Wie zal hem tegenspreken? Toch zit er een soort discrepantie in, wanneer Rosenberg in enkele hoofdstukken betoogt dat Tyssot niet echt een libertijn geweest is en eigenlijk evenmin een echt belezen man, terwijl hij in andere hoofdstukken aantoont hoe vroeg en hoe volledig hij Spinoza's denkbeelden in de zijne opnam. Dezelfde acribie die Rosenberg toepast bij de datering van *Jaques Massé* is hem in dit verband ten dienste bij de datering van de in 1727 zonder dagtekening gepubliceerde brieven: sommige belangrijke veertig jaar ouder!

Mag iemand die zichzelf liever als een veelzijdig *honnête homme* voordeed dan als een libertijn niet door het nageslacht worden beschouwd als een van de kleine voorlopers der *philosophes*? Rosenberg schijnt te vinden van niet, maar in zijn eigen voortreffelijke boek worden er juist nogal wat argumenten voor aangedragen.

H. H. Zwager

Ph. Moureaux, *Les comptes d'une société charbonnière à la fin de l'Ancien Régime. La société de Redemont à Haine-St-Pierre - La Hestre* (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, reeks in-8°; Brussel: Academie Royale de Belgique, 1969, 249 blz.).

Ph. Moureaux, thans docent aan de Université Libre de Bruxelles, is de auteur van een boek over *Les préoccupations statistiques du gouvernement des Pays-Bas autrichiens* (1971) en van verschillende artikels over de metallurgie in de achttiende eeuw. Hij bezorgde reeds vóór de publicatie van zijn groot werk een - gezien de schaarste op dit gebied - zeer welkome uitgaaf van de boekhouding van een achttiende eeuwse vennootschap voor de exploitatie van kolenmijnen in de buurt van La Louvière ('Centrum', in Henegouwen). Zelden zijn soortgelijke doorlopende rekeningen tot ons gekomen. Nochtans zijn zij haast onontbeerlijk om inzicht te verwerven in de praeindustriële bedrijfsvormen. De winst- en verliesrekeningen van de mijn van Redemont (1761-1769), die de auteur opdiepte uit de Rekenkamer (Alg. Rijksarchief te Brussel, Collection des officiers comptables), vormen het centraal stuk van de ter bespreking liggende bronnenuitgaaf. Het is ten gevolge van een geschil tussen de mijnexploitanten en de regering dat de ontvanger van het domein van Binche in het bezit kwam van een dubbel van de rekeningen, die hij niet terugbezorgde. Het document belandde dus eerder toevallig in de archieven van de Rekenkamer.

De winst- en verliesrekeningen zijn, ofschoon vrij gedetailleerd, toch tamelijk eenvoudig opgesteld. Zij bestaan uit twee delen: de ontvangsten, met vermelding van de verkochte hoeveelheden steenkool, met de prijs en de bestemming (vaak het zuiden van Brabant en Brussel), en daarna de uitgaven, omvattend de exploitatiekosten (hout, touwen, spijkers, stro, lampolie, ijzeren staven, kettingen, enz.), het vervoer, de arbeidslonen en de wedden van de bedrijfsleider en de ontvanger, enz.

De rekeningen worden voorafgegaan door een aantal stukken 'Actes Divers', afgesloten voor de leenhoven (met inlichtingen nopens de samenstelling van de vennootschappen en de betrekkingen van deze laatste met de plaatselijke heren). Verschillende van deze documenten werden reeds geciteerd in het oude werk van 1874 van J. Monoyer over de